

64 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

О. О. КРОВА

Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи

Реконструкція економічних систем минулого необхідна для відтворення конкретно-історичного розвитку стародавніх суспільств.

Палеоекономічні розробки С. М. Бібікова та В. М. Масона вперше в радянському палеолітознавстві розглядають господарство епохи палеоліту як економічну систему, реконструкція якої пов'язана з вивченням цілого ряду джерел — географічного середовища, фауністичних та рослинних решток, археологічних і етнографічних матеріалів¹.

Радянські етнографи розробили поняття про господарсько-культурний тип (ГКТ) для характеристики суспільств історичного часу, що знаходяться на одному рівні соціально-економічного розвитку та існують у подібних природно-географічних умовах². В. Р. Кабо пропонує реконструювати первісні суспільства на основі етнографічних аналогів та моделей³.

Л. Л. Залізняк розробив методику практичного використання названих вище теоретичних принципів для вивчення соціально-економічної системи суспільств мисливців та збирачів фінального етапу палеоліту Східної Європи*.

* Див. статтю Л. Л. Залізняка в цьому збірнику.

В даній статті спробуємо охарактеризувати систему господарювання та пов'язаного з ним способу існування пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи. Для цього використаємо палеогеографічні реконструкції, палеозоологічні та археологічні матеріали, етнографічні аналоги.

Специфіка господарської діяльності пізньопалеолітичного населення степової зони неодноразово відмічалась в історіографії.

Першим вказав на своєрідність пам'яток півдня європейської частини ССРСР П. П. Єфименко, вважаючи їх появу результатом переселення мисливців на зубрів, носіїв культури «східносередземноморського складу» з більш південних районів. Дослідник пов'язував специфіку даної культури та господарства з особливостями ландшафтно-географічного середовища та фауни регіону⁴.

Степову зону, проміжну між прильодовиковою та середземноморською областями, розвитку пізньопалеолітичної культури виділив П. Н. Борисковський. Серед рис, що об'єднують пам'ятки цієї зони, він підкреслював специфіку господарства (масове облавне полювання на зубрів), домінування сезонних мисливських стійбищ без слідів постійних жител⁵.

Однак ці дослідники не відокремлювали характеру системи господарювання від специфічних рис розвитку культури, тобто археологічної культури, що відображає етнічні особливості окремих груп населення, їх генезис. Тому М. Д. Гвоздовер і Г. В. Григор'єва, довівши різнокультурність пам'яток степової зони, разом з запереченням її існування як виразника єдиного культурного (тобто етноісторичного) явища, відкинули і висновок про специфіку господарства регіону⁶.

Вперше на необхідність розмежування уявлень про господарську та етноісторичну специфіку степової зони вказав С. В. Смирнов. Він вважає, що різнокультурні пізньопалеолітичні пам'ятки азово-чорноморських степів об'єднує специфіка господарювання населення та пов'язані з нею деякі особливості життєвого циклу і проявів матеріальної культури⁷.

М. І. Гладких розробив основні принципи визначення співвідношення ГКТ і історико-етнографічних областей для епохи пізнього палеоліту. Він виділив на території України кілька ГКТ пізньопалеолітичного часу, в тому числі ГКТ мисливців на зубрів причорноморських степів⁸.

Г. В. Григор'єва звернула увагу на північноамериканські аналоги місця облавного загінного полювання на бізонів в Амвросіївці⁹.

Ми більш детально розглядаємо подібні аналоги, що дало нам змогу інтерпретувати амвросіївське костешище бізонів як місце багаторазового загінного полювання, під час якого мисливці використали зручні для полювання топографічні умови місцевості, доповнивши їх штучним спорудженням. Ми приєднуємось до погляду М. І. Гладких при існування ГКТ мисливців на зубрів причорноморських степів. Однак вважаємо доцільним називати його ГКТ мисливців на степові види тварин, маючи на увазі, що нарівні з зубром (бізоном) велика роль як об'єктам полювання належала іншим стадним травоядним — коню, сайгаку¹⁰. І. В. Сапожников останнім часом підтримує точку зору П. П. Єфименко та П. Й. Борисковського про степову зону¹¹. Нижче охарактеризуємо ГКТ пізньопалеолітичних мисливців степової зони.

За даними палеогеографів, південну частину Східної Європи протягом пізнього палеоліту займав степ, хоча його кордони та склад фауни і флори у різні відрізки цієї епохи й не були стабільними. Оцінка природного середовища першої його половини різна. Частина дослідників гадає, що це була холодна льодовикова пора з суворим кліматом, який лише наприкінці змінився теплим (брянським) інтерстадіалом¹². Інші вважають його досить теплим періодом, коли клімат та кордони рослинних зон були в основному подібні сучасним¹³.

Друга половина епохи (пізньовалдайський час) характеризувалася наступом льодовикового щита та його пізнішою деградацією, що супроводжувалися встановленням на більшій частині території Східної Європи суворого континентального клімату, гіперзональної природної структури, регресією Чорноморського басейну, пересиханням Азовського моря. Все це привело до зменшення ролі лісової рослинності, домінування відкритих просторів, «змішання» видів фауни різних кліматичних зон¹⁴.

На півдні Східної Європи в цей час розповсюджувався перигляціально-степовий тип рослинності з невеликими ділянками лісостепового характеру (південний перигляціальний лісостеп) — на Донбасі та південній частині Волино-Подільської височини. Типи рослинних зон цього періоду, на думку палеогеографів, не мають сучасних аналогів¹⁵.

Серед представників тваринного світу в степовій зоні переважали мешканці відкритих просторів (бізон, кінь, сайгак, лисиця-корсак та ін.)¹⁶.

В. І. Бібікова та Н. Г. Белан, вивчивши фауністичні рештки пізньопалеолітичних пам'яток України, виділили Дніпровське Надпоріжжя та Північнопричорноморський степ в особливий степовий (або бізоновий) локальний варіант поширення представників пізньопалеолітичної териофауни¹⁷.

Основу ГКТ степової зони складало полювання його населення на великих трав'янистих відкритих просторів — бізона, коня, сайгака, північного оленя. Серед фауністичних решток пам'яток цього ГКТ абсолютно домінує бізон, в деяких — він єдиний представник териофауни (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Золотівка I), друге місце займає кінь, зрідка зустрічається сайгак, північний олень. Останній представлений нерівномірно, помітні деякі регіональні особливості у співвідношенні його з іншими видами тварин.

Якщо в цілому в степовій зоні північний олень зустрічається епізодично, то в Надпоріжжі його рештки становлять 20% загальної кількості великих трав'янистих, нарівні з конем¹⁸. Детальний розгляд фауністичних решток надпорізьких пам'яток показує, що в Осокорівці I, де північного оленя найбільше, його знайдено в горизонтах II—III, що датуються азілем, в більш давніх (IV—V) горизонтах решток північного оленя не було¹⁹.

Серед археологічних пам'яток причорноморських степів є значні за площею (до кількох сотень м²), з численним кам'яним інвентарем (від десятків до сотень тис. екз.). Є й такі, що являють собою скупчення культурних решток площею 20—50 м², представлених переважно невеликою кількістю (від декількох сотень до тис. екз.) кам'яних виробів.

До перших можна віднести Кам'яну балку II (основний горизонт), Муралівку, Золотівку I, Анетівку I, деякі горизонти Осокорівки I. Плями культурного шару, пов'язані на деяких пам'ятках зі слідами вогнищ, дослідники інтерпретують як сліди наземних жител з внутрішніми, а іноді й зовнішніми вогнищами²⁰. На інших культурний шар порушений, що затруднює фіксацію та інтерпретацію таких об'єктів як житла та вогнища (Велика Аккаржа, Анетівка I).

Прикладом другого типу пам'яток, що являють собою невеликі скупчення культурних решток, виступають Янісоль в Приазов'ї, Говоруха, Минівський яр, Ями в басейні Сіверського Дінця, Кайстрова балка I—III в Надпоріжжі, можливо, Сагайдак I в Північно-Західному Причорномор'ї²¹.

Особливу увагу привертає Амвросіївка. Це комплекс, що включає костяні бізонів та стоянку. Перше знаходиться в рівчаку на відкості яру і містить залишки, на думку І. Г. Підолічка, від 1000 бізонів (окремі кістки, частини скелетів, черепи). Серед кісток знайдено 25 кістяних наконечників списів (цілих та фрагментів) і крем'яні знаряддя — пластини та мікровістря. На стоянці, віддаленій від костяниці

на 250 м, знайдено дещо інший інвентар — розколотий кремій (в тому числі різноманітні знаряддя праці), прикраси, подрібнені кістки бізона. Комплекс більшість вчених інтерпретують як місце облогового загінного полювання на бізонів та місце мешкання і утилізації мисливської здобичі²².

Поки що не до кінця зрозумілим (до повної публікації матеріалів) є характер Анетівки II, де виявлено велику кількість фауністичних решток (головним чином бізона), розколотого кременю, виробів з рогу та кістки. За попередніми публікаціями²³ привертає увагу змішаний характер матеріалів, властивий для амвросіївського костика (кістки, частини скелетів, черепи), з одного боку, і стоянки (різноманітні крем'яні знаряддя) — з іншого. Очевидно, можна припустити, що стоянка знаходилася поряд із костиком і розмивання їх території призвело до змішання матеріалів обох об'єктів.

Деяке уявлення про мисливські знаряддя ГКТ степової зони дають кістяні наконечники списів та, можливо, дротиків, знайдені в амвросіївському костикі та Анетівці II. Очевидно, ці знахідки фіксують їх використання в момент полювання. На амвросіївській стоянці теж виявлено дрібні фрагменти подібних наконечників²⁴.

На амвросіївському костикі відмічено також близько сотні крем'яних мікрівістер та їх фрагментів, які звичайно інтерпретують як елементи складних наконечників списів із кістки та дерева²⁵. Як гадає Д. Ю. Нужний, не виключена також можливість їх використання як наконечників стріл.

За аналогіями з Амвросіївкою можна було б допустити й використання в таких же цілях мікролітів з інших степових пам'яток, на що вказували дослідники²⁶. Але цілий ряд фактів показує, що прямого зв'язку специфіки кам'яного інвентаря із спеціалізацією мисливства не було. М. Д. Гвоздовер досить аргументовано довела це для цілого ряду пам'яток європейської частини СРСР та Кавказу. Вона показала, що ні великий вміст мікролітів, ні специфічні форми та розміри кам'яних знарядь цих пам'яток не пов'язані з полюванням їх мешканців на ті чи інші види тварин. Крім того, вона гадає, що мисливці при переході з однієї ландшафтної зони в іншу та зміною об'єктів полювання могли існувати, не змінюючи набору мисливських знарядь. Відмінності в наборі кам'яних знарядь різних пам'яток вона пов'язує з етнічними особливостями груп населення — відмінностями в їх генезисі, шляхах розселення тощо²⁷.

Не можна цілком орієнтуватися і на результати трасологічного аналізу у розв'язанні питання про належність будь-якої категорії крем'яного інвентаря (в тому числі мікролітів) до мисливської діяльності. Так, вивчення слідів використання на мікролітах з Амвросіївської стоянки та Муралівки показало, що вони використовувались як проколки, голки — в Амвросіївці²⁸, як проколки та знаряддя для скобління абразивного матеріалу (очевидно, вохри) у Муралівці²⁹. Але такі ж самі мікроліти амвросіївського типу з костика не мали слідів утилізації, які б свідчили про використання їх як знарядь, аналогічних виробам із стоянки³⁰. Тобто розв'язання питання про причетність мікролітів степових пам'яток до специфіки полювання не може бути вирішене на матеріалах стоянок. Бо знаряддя полювання, які по тій чи іншій причині втратили своє функціональне призначення, на стоянках могли використовуватись як будь-які інші знаряддя. Тому найкраще трасологічні дослідження провадити комплексно, на матеріалах пам'яток різних господарських типів.

Для реконструкції ГКТ мисливців степової зони можлива розробка моделі на основі археологічних та етнографічних матеріалів про мисливців на бізонів Великих рівнин Північної Америки. Крім того, можна залучати як етнографічні паралелі на підставі подібних природно-географічних умов та однакового рівня розвитку виробничих сил відомості про засоби полювання та способи існування примітивних

мисливців та збирачів степів і напівпустель деяких інших територій (тасманійців і австралійців, бушменів Південної Африки, деяких племен Південної Америки)³¹.

Повна характеристика такої моделі не входить в завдання статті. Вона потребує спеціальної, значно більшої за обсягом праці. Для характеристики основних рис ГКТ пізнього палеоліту степової зони Східної Європи залучимо археологічні та деякі етнографічні матеріали, а також відомості біологів про фізіологічні особливості та поведінку степових видів тварин.

На Великих рівнинах Північної Америки, що займають територію чотирьох прикордонних штатів США і Канади (Альберта, Саскачеван, Монтана, Вайомінг) в долинах рік Південний Саскачеван, Міссурі та Йелоунгстоун з фінально-палеолітичного часу до кінця XIX ст. існувала культура палеоіндійських та індійських мисливців на бізонів.

Характерні риси культури мисливців на бізонів в дійсності проявляються в матеріалах культури П'яно (10—7 тис. років тому), коли в Північній Америці відбулися зміни кліматичних умов та фауністичних комплексів, на зміну мамонту і деяким іншим видам великих трав'янистих прийшов один із їх сучасників — бізон, що став основним об'єктом полювання для населення Великих рівнин до XIX ст. включно.

До цієї культури належать кілл-сайтс — пам'ятки місць колективних загінних полювань палеоіндійців³². До появи на Великих рівнинах у XVI—XVII ст. європейців і розповсюдження завезених із Старого Світу коней особливих змін в системі господарювання й способі існування піших мисливців на бізонів не відбувалося. Це були невеликі групи, що мешкали на значній відстані одна від одної.

Під тиском сусідніх племен і європейців на рівнини переселилося багато племен з прилеглих територій. Деякі з них вже знали обробку землі. Після переселення вони стали кінними мисливцями на бізонів. Їх культура, що склалася на основі культури піших мисливців, набула своєрідних рис, зумовлених традиціями прийшлих племен і впливом європейської цивілізації (кінь, вогнепальна зброя, комерціалізація бізонового промислу). Деякі зміни відбулися і в соціальних відносинах — склалися великі племена, зросла роль вождів, з'явилися елементи майнової нерівності³³.

Тому ми можемо залучити як найбільш достовірні аналогії археологічні матеріали та етнографічні відомості (свідчення європейців) про піших мисливців «доконтактного» періоду.

З 50-х років і до цього часу в Північній Америці ведуться активні дослідження археологічних пам'яток на Великих рівнинах. Удосконалення методики дослідження, з одного боку, і широке використання етнографічних матеріалів — з іншого, дали можливість американським дослідникам повно характеризувати соціально-економічну систему мешканців Великих рівнин.

Способи полювання не були стабільними протягом року у зв'язку з сезонними міграціями бізонів. Дослідники повідомляють про велику рухливість стад бізонів — у зв'язку з швидким стравленням трав'яного покриву, наявністю чи відсутністю гною у певних місцях тощо. Крім того, добре відомі постійні сезонні міграції цих тварин, очевидно, зв'язані з фенологією вегетації рослинності і товщиною снігового покриву, восени — на південь, весною — на північ.

Кожна географічна популяція бізонів мала більш або менш постійні маршрути, в результаті чого виникали добре набиті шляхи, що поєднували зимові та літні місця мешкання тварин. Індієць добре знали ці шляхи і користувалися ними для організації полювання³⁴.

Крім того, мисливці на бізонів враховували розміри та склад об'єднань тварин, їх поведінку, наскільки вони набрали в вазі — залежно від статі, віку й пори року.

Основою полювання на бізонів був колективний загін, який забезпечував основну кількість продуктів, необхідних для існування

мисливських общин. Але піші мисливці використовували його не у всі пори року. Найкращий час для загінного полювання — осінь — початок зими. Бізони в цей час збираються у великі стада, їдять вже підсохлу траву, що добре впливає на якість м'яса (воно сухіше, довше зберігається). Саме в цей час індіанці запасали м'ясо на зиму³⁵.

Влітку теж колективно полювали, але на менші групи тварин, м'ясо в цей час не заготовляли. Весною — на початку літа бізони здебільшого паслися невеликими групами, що об'єднували кількох корів з телятами та підлітками. Самці трималися від таких груп окремо. Дещо більші об'єднання створювалися в період гону. Але для великих загінних полювань цей час був не зручний, бо тварини збуджені, настожені, загнати їх у пастку дуже важко³⁶. Тому група мисливців підкрадалася до невеликого стада корів з телятами, брала їх у кільце. Якщо в стаді траплялися бики, їм давали змогу відокремитися, бо м'ясо їх влітку малоцінне. Інших тварин забивали списами.

Взимку — на початку весни індіанці здебільшого полювали індивідуально на поодиноких тварин. Проводилось таке полювання рідко і частіше всього бувало вимушеним, коли кінчалися запаси продуктів і з'являлася загроза голоду.

До індивідуальних способів полювання відноситься спосіб «скраду», коли один мисливець або невелика група непомітно пересувалися за бізоном, поки не вдавалося підкрастись до нього поближче і вбити³⁷.

Як один із методів полювання «скрадом» можна відзначити наближення групи мисливців, озброєних луками і стрілами, до стада бізонів, замаскувавшись у шкіри вовків³⁸. Очевидно, цей спосіб оснований на оборонній реакції бізонів. Звичайно при наближенні хижаків до стада створювалося коло, в центрі якого знаходилися корови з телятами, а в зовнішньому кільці — бики, що з виставленими наперед рогами зустрічали небезпеку³⁹. Очевидно, це й давало змогу мисливцям, замаскованим під вовків, максимально наблизитись до бізонів і з мінімальною відстані стріляти.

Все ж основою полювання у мисливців на бізонів був колективний загін. Серед археологічних пам'яток на Великих рівнинах досліджено багато місць загінного полювання (кілл-сайт), що включають залишки бізонів та мисливського озброєння (кам'яні а іноді й кістяні наконечники списів, пізніше — стріл). Часто поруч з такими місцями знаходиться і стоянка (Мортлач, Броскінтон, Хед-Смешт-Ін). Відомі також стоянки, що знаходились окремо⁴⁰.

Для організації загінного полювання велике значення мала оцінка мисливцями топографічних умов місцевості, від яких значною мірою залежав успіх загану. Дослідники поділяють за цим ознакою відомі на Великих рівнинах місця загінного полювання.

Найбільш поширеним способом у палеоіндійців був загін бізонів у яр з крутими відкосами (Олсен-Чаббек, Мортлач, Броскінтон), глибокі западини на бортах великого яру (Галл-лейк), верхів'я рову (Стоун-біч). Використовувались також круті скальні навіси (Хед-Смешт-Ін), іноді — кручі над річками (Плейнв'ю, Літскомб, Бонфай-Шелтер), піщані дюни (Каспер, Файнли), тераси на крутому береговому відкосі (Симонсен)⁴¹.

На місцях загінного полювання трапляються рештки від кількох десятків до кількох сотень бізонів⁴². Іноді на пунктах одноразового використання кілл-сайт частина бізонів лишалася невикористаною. Так, в Олсен-Чаббеку із 190 особин — 39 лишалися незайнятими⁴³.

Деякі пам'ятки мають сліди неодноразового використання протягом кількох сезонів (Каспер), а іноді — сотень чи навіть тисяч років. В таких місцях нагромаджувалися багаточисельні відклади (Галл-лейк, Симонсен, Велтер-фолт).

Європейці — свідки загінного полювання піших індіців у «до-контактний» період (Е. Умфревіл, П. Фідлер та ін.)⁴⁴ залишили описи як самих загонів, так і процесу. «Загоновий комплекс» включав загін (кораль з дерев'яних колод, гілок, часто присипаних землею) або місце «скидання» (урвище, крутий спуск, що іноді закінчувався внизу огорожею-коралем). Крім того, споруджувалися «крила загону» — дві лінії дерев'яних шестів, кам'яних пірамід або куч бізонового гною, розташованих на відстані 10—12 м одне від одного. Лінії розходилися від загону зовнішніми кінцями на відстань до 2 км.

Організація загінного полювання потребувала колективних дій значної кількості людей (часто декількох общин) і розподілу функцій. Підготовка починалася з розвідки місця, де знаходилося стадо бізонів. Потім, поки одна група (будівники загону) споруджувала кораль і крила загону, інша — «манщики», — замасковані у шкіри бізонів мисливці, підкрадалися до стада і, звертаючи на себе увагу лідерів, заманювали стадо, змушуючи його просуватися в бік загону. Далі підключалися «заманюючі бігуни» — 3—4 чоловіки, які легко гнали стадо вперед, поки воно не досягало «крил загону», де бізонів змушували бігти швидше. В цей час приступали до виконання своїх обов'язків «охоронники крил загону», що розміщувалися біля шестів або кам'яних пірамід, розмахували шкірами бізонів, направляючи тварин до коралю або урвища.

Якщо ж кораль або місце «скидання» бізонів не знаходилися біля урвища, або крутого спуску, куди бізони падали й давили одне одного, то біля входу в кораль спеціально робили перепад висот, підсипаючи землю або сніг.

У коралі бізонів вбивали списами або стрілами з луків найбільш досвідчені мисливці, що чекали на них.

Спосіб загінного полювання базувався на цілому ряді особливостей фізіології та поведінки бізонів. По-перше, він був можливий у час, коли бізони збиралися у великі стада і були відносно спокійні. Мав значення і стадний інстинкт тварин, звичка слідувати за лідером. Крім того, налякані чимось бізони в стаді бігли єдиною спрессованою масою, і окремі тварини в такому разі не здатні були відділитися⁴⁵.

Дослідники вказують на велике значення, яке надавали індіці різним ритуальним діям, що супроводили такі колективні полювання⁴⁶.

Основною соціальною одиницею піших мисливців на бізонів була невелика община, що включала кілька сімей. Літом і восени кілька таких общин об'єднувалися для колективного полювання, взимку вони розсіювалися, ділилися на невеликі групи або й окремі сім'ї⁴⁷. Велика рухливість стад бізонів на Великих рівнинах змушувала ці общини вести кочовий спосіб життя.

Полювання на бізонів давало індіцям все необхідне для існування. Дослідники вказують, що вони високо цінували жир та жирне м'ясо бізонів не тільки за смакові якості, а й як висококонцентроване джерело енергії. За аналізом кісткових решток бізонів на кілл-сайті Гарнсей видно, що залежно від пори року, коли провадилося полювання, статі та віку тварин залежав ступінь їх жирності. У зв'язку з цим розчленування туш забитих тварин мало відбірковий характер. Худі тварини могли бути залишені нерозчленованими⁴⁸.

Заготовлене заздалегідь м'ясо індіці сушили, в'ялили. З розтертого в порошок сушеного м'яса, змішаного з жиром і ягодами, готували «пеммікан» у вигляді пасти, яка могла довго зберігатись⁴⁹. Крім м'яса, жиру та мозку, що йшли у їжу, індіці використовували шкіри — для виготовлення одягу та покривання жител, мозок також використовували для дубління шкір, кістки — для виготовлення знарядь, роги — як посуд. Мабуть, вказує Д. Уайт, не було жодної частини тіла бізонів, яка б не використовувалася⁵⁰.

Аналіз етнографічних даних про примітивних мисливців та збирачів ГКТ степів і напівпустинь (австралійців, тасманійців, бушменів, ботокудів та ін.) показує, що вони мали багато спільного в соціально-економічній організації. В системі господарювання переважали колективні полювання на великих трав'янистих тварин відкритих просторів. Соціальна організація прямо зв'язана з системою господарювання, що залежала від циклічності природних змін та забезпеченості продовольчими ресурсами. Основу соціальної системи у названих народів складала локальна або родова община. Залежно від сезонів та забезпеченості продовольчими ресурсами ці общини збиралися для ведення колективного господарства, або ж розсіювалися на невеликі групи чи окремі сім'ї. В особливо сприятливі пори року збиралися в одному місці до кількох общин, наприклад, для проведення колективних загінних полювань. Залежно від такої системи ведення господарства відбувалися посезонні зміни місць мешкання, тобто ці мисливці та збирачі вели кочовий або напівкочовий спосіб існування⁵¹.

За наведеними даними можна оцінити археологічні джерела епохи пізнього палеоліту степової зони Східної Європи, скласти уявлення про характер ГКТ степових мисливців цього часу. Особливо чітко простежуються подібні риси з ГКТ мисливців на бізонів Великих рівнин Північної Америки. Вони проявляються у схожих способах полювання — колективному загоні (Амвросіївське костище, можливо, Анетівка II). Можна гадати, що інші способи полювання — скрад, переслідування — також існували в пізньому палеоліті у Європі в цілому і в східній частині степу.

Деякі свідчення про них дають пам'ятки палеолітичного мистецтва Західної Європи. Широко відомі зображення бізонів зі стрілами або списами у тулубі (Ніо)⁵², жанрова сценка з фігурами людини з птахоподібною головою, пораненого бізона, носорога та птаха на шесті (Ляско)⁵³. Центральні фігури — бізон з випущеними нутрощами, у бойовій позі, з рогами, направленими до людини, що падає, знаходяться в очевидному, смислому зв'язку. Цю сцену інтерпретують по-різному. Частіше всього — як магічне зображення, і пов'язують його з виконанням якихось ритуальних дій, можливо, обряду ініціації⁵⁴. Інша точка зору пропонує трактувати цю сцену як зображення конкретної дії — полювання на бізона⁵⁵. Не заперечуючи повністю останньої думки, ми згодні, зважаючи на велику роль ритуальних обрядів (в тому числі промислових) у житті примітивних мисливців та збирачів, з першою. Мабуть, первісний художник дійсно виконував це зображення в ритуальних, магічних цілях, але при цьому він міг уявляти якість дійсне або близьке до дійсного явище. Тобто в опосередкованому вигляді твори первісного мистецтва здатні передавати якісь елементи реальної дійсності.

Спосіб існування — сезонні кочування та консолідація і розсіювання общин, очевидно, були характерні й для палеолітичних степових мисливців Східної Європи. Про це свідчать різні за розмірами, характером культурного шару та складом фауни стоянки. Одні з них, такі як Амвросіївська стоянка, Золотівка I і Велика Аккаржа, фауністичні рештки яких представлені виключно бізоном, пов'язані з великими сезонними полюваннями на бізонів. Прикладом місця, де проводилося таке полювання за допомогою загону, є Амвросіївське костище.

Значні за розмірами та багаті знахідками, з різноманітною фауною стоянки Кам'яна балка II (основний шар), Муралівка, Анетівка I та деякі інші, очевидно, більш-менш довготривалого мешкання общини чи групи общин. Невеликі стоянки, такі як Янісоль, Ями, Говоруха, Мінівський Яр, Кайстрова балка I—III — сліди тимчасового мешкання невеликої групи або однієї сім'ї у пору року, малозабезпечену продовольчими ресурсами, коли общини тимчасово розсіювалися.

Таким чином, аналіз природного середовища, фауністичних решток, археологічних матеріалів, доповнених даними етнографії про мисливців та збирачів степів історичного часу, дає можливість скласти уявлення про характерні риси соціально-економічної системи, що існувала в пізньому палеоліті у населення степової зони Східної Європи.

А. А. КРОВОТА

О хозяйственной деятельности позднепалеолитического населения степной зоны Восточной Европы

Резюме

В статье рассматривается специфика хозяйства населения степной зоны Восточной Европы в эпоху позднего палеолита. На основе новейших методических разработок по изучению экономики обществ эпохи палеолита автор дает краткую характеристику хозяйственно-культурного типа позднепалеолитических охотников степной зоны Восточной Европы.

Рассматривается комплекс источников — палеогеография региона, археологические материалы, археологические и этнографические аналоги о хозяйстве и образе жизни охотников на бизонов североамериканских прерий, охотников и собирателей степей и полупустынь. Анализ источников позволил автору определить основные черты хозяйственной системы и социальной структуры общества степных охотников позднего палеолита. Характерны преобладание коллективных загонных охот на степные виды животных, сезонный характер охоты и связанный с ним полукочевой и кочевой образ жизни, что отразилось в регулярной, посезонной консолидации и расцеплении основных социальных единиц — локальных или родовых общин.

В археологических материалах степной зоны Восточной Европы это нашло отражение в существовании памятников загонной охоты на бизонов, стоянок разного типа — больших сезонных стоянок у мест коллективных загонных охот, относительно долговременных стоянок и мест обитания небольших групп или отдельных семей.

- ¹ Бибилов С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. — 1969. — № 4. — С. 5—22; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л. — 1976.
- ² Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЕ. — 1972. — № 2. — С. 3—16.
- ³ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества. — М., 1979. — С. 60—106.
- ⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в культурах позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. — 1960. — № 4. — С. 14—25.
- ⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII междунар. конгр. антроп. и этнограф. наук (Москва, август, 1964). — М., 1964.
- ⁶ Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. — 1964. — № 5. — С. 37—41; Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1968.
- ⁷ Смирнов С. В. Палеолит Днепропольского Надпоріжжя. — К., 1973.
- ⁸ Гладких М. И. Прикарпатская зона ХКТ охотников и собирателей позднего палеолита // НОСА. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56—57; Гладких М. И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 112—116.
- ⁹ Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 8.
- ¹⁰ Кротова А. А. Поздний палеолит... — С. 15; Кротова А. А. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костяка // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1986. — С. 14—15.
- ¹¹ Санжеников И. В. К вопросу о хозяйстве позднепалеолитической степной области // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1986. — С. 131—132.
- ¹² Величко А. А., Морозова Т. Д. Основные черты палеогеографии Русской равнины в верхнем плейстоцене // Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — М., 1969. — С. 571—576; Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет. — М., 1982. — С. 81—91.
- ¹³ Гричук В. П. Растительный покров перигляциальной области // Лесс—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — С. 59—64; Природа и древний человек. — М., 1981. — С. 132.

- ¹⁴ *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет.* — С. 16—26, 67, 109.
- ¹⁵ *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет.* — С. 107—108; *Артюшенко А. Т.* Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970. — С. 153—154; *Пашкевич Г. А.* История растительности Донбасса и Приднепровской равнины в верхнем плиоцене и антропогене // *Палинология плиоцена и плейстоцена.* — Киев, 1973. — С. 72—73.
- ¹⁶ *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет.* — С. 109—112.
- ¹⁷ *Бибикова В. И., Белан Н. Г.* Локальные варианты и группировки позднепалеолитического терриоконгломерата Юго-Восточной Европы // *БМОИП (Отд.биол.).* — 1979. — Т. 84. — Вып. 3. — С. 3—14.
- ¹⁸ *Бибикова В. И., Белан Н. Г.* Локальные варианты..., — С. 5; *Бибикова В. И.* Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // *КСИА АН СССР.* — 1985. — Вып. 181. — С. 17—19.
- ¹⁹ *Смирнов С. В.* Вказ. праця. — С. 124—129.
- ²⁰ *Праслов Н. Д.* Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // *КСИА АН СССР.* — 1972. — Вып. 131. — С. 70—77; *Праслов Н. Д., Иванова М. А., Малясова Е. С.* Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // *БКИЧП.* — 1980. — № 50. — С. 168—175.
- ²¹ *Кротова А. А.* Культурно-хронологическое..., — С. 72; *Борисковский П. И., Праслов Н. Д.* Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М.; Л., 1964. — С. 29; *Станко В. Н., Григорьева Г. В.* Исследования памятников каменного века на р. Ингуле // *Древности Поингуля.* — Киев, 1977. — С. 38—50.
- ²² *Пидопличко И. Г.* Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // *КСИА АН УССР.* — 1953. — Вып. 2. — С. 65—69; *Ефименко П. П.* Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 550; *Григорьева Г. В.* Указ. соч. — С. 8; *Кротова А. А.* Культурно-хронологическое... — С. 53—54.
- ²³ *Станко В. Н., Смольянинова С. П., Иванов Г. И.* Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и Анетовка II на Среднем Буге // *Древности Северо-Западного Причерноморья.* — Киев, 1981. — С. 5—17; *Смольянинова С. П.* Палеолит и мезолит Степного Побужья. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Киев, 1985. — С. 20; *Станко В. Н., Григорьева Г. В.* Позднепалеолитическая стоянка Анетовка II // *АО 1984.* — М., 1986. — С. 310—311.
- ²⁴ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // *МИА.* — 1953. — № 40. — С. 361.
- ²⁵ Там же. — С. 339.
- ²⁶ *Смирнов С. В.* О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы европейской части СССР // *Первобытный человек и природная среда.* — М., 1974. — С. 149—152.
- ²⁷ *Гвоздовер М. Д.* Специализация охоты и характер кремневого инвентаря в палеолите // *Первобытный человек и природная среда.* — С. 48—52.
- ²⁸ *Григорьева Г. В.* Указ. соч. — С. 66.
- ²⁹ *Филиппов А. И.* Трасологический анализ каменного и костяного инвентаря из верхнепалеолитической стоянки Мураловка // *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.* — Л., 1977. — С. 167—181.
- ³⁰ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины. — С. 336.
- ³¹ *Чебоксарова И. А., Чебоксаров Н. Н.* Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 187.
- ³² *Kehoe T.* The Gull like site: a prehistoric bison drive site in South-Western // *Milwaukee Public Museum Publication in Anthropology and History.* — 1973. — № 1. — P. 170—188.
- ³³ *Народы Америки.* — Т. 1—2 // *Народы мира. Этнографические очерки.* — М., 1959. — С. 245—249.
- ³⁴ *Баскин Л. М.* Поведение копытных животных. — М., 1976. — С. 110, 113.
- ³⁵ *Frison G. C.* The Casper site. A hell gap bison on the high plains // *Academic press, Inc. New York, San. Francisco, London.* — 1974. — P. 19—20.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ *Kehoe T.* Op. cit. — P. 170—188.
- ³⁸ *Тэйлор Э.* Первобытная культура. — М., 1939. — С. 109.
- ³⁹ *Блон Т.* Следы бизонов // *Великие кочевья.* — М., 1975. — С. 84—85.
- ⁴⁰ *Kehoe T.* Op. cit. — P. 158—168; *Frison G. C.* Op. cit. — P. 237.
- ⁴¹ *Kehoe T.* Op. cit. — P. 158—168; *Frison G. C.* Op. cit. — P. 11—14.
- ⁴² *Kehoe T.* Op. cit. — P. 170—188. *Frison G. C.* Op. cit. — P. 11—14.
- ⁴³ *Wheat J. B.* A paleo-indian bison kill // *Scientific American.* — 1967. — January. — P. 44—52.
- ⁴⁴ *Kehoe T.* Op. cit. — P. 170—188.
- ⁴⁵ *Frison G. C.* Op. cit. — P. 16.
- ⁴⁶ *Kehoe T.* Op. cit. — P. 170—188.
- ⁴⁷ *Ibid.* — P. 187.
- ⁴⁸ *Speth J.* Bison kills and Bone counts. — Chicago; London, 1983.
- ⁴⁹ *Народы Америки...* — С. 249.
- ⁵⁰ *Wheat J. B.* Op. cit. — P. 44.
- ⁵¹ *Народы Австралии и Океании // Народы мира. Этнографические очерки.* — М., 1956; *Кабо В. Р.* Тасманийцы и тасманийская проблема. — М., 1975; *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община. — М., 1986.
- ⁵² *Brezillon M.* Encyklopedia kultur pradziejowych. — Warshawa, 1981. — S. 30, 139.

⁵³ *Leroi-Gourhan A.* Prehistoire de l'art occidental. — Paris, 1965. — P. 74.

⁵⁴ *Leroi-Gourhan A.* Op. cit. — P. 74. *Окладников А. П.* Утро искусства. — М., 1967. — С. 81—82; *Придо Т.* Кроманьонский человек // Возникновение человека. — М., 1979. — С. 128; *Breizillon M.* Op. cit. — S. 105.

⁵⁵ *Мириманов В. Б.* Первобытное и традиционное искусство. — М., 1973. — С. 137—140; *Яневич А. А.* Поздний мезолит и неолит Крыма // Автореф. дис. канд. ист. наук. — Киев, 1987.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту

В кінці плейстоцену в прильодовиковій зоні Північної півкулі склалися своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. В товщі льодовика були скуті значні маси води, в результаті чого рівень Світового океану понизився на 130 м, а тому площа суші значно збільшилася. Північні моря та океани вкрились кригою майже до 45° північної широти. Поверхня льоду за своїми кліматоутворюючими факторами наближається до поверхні суходолу. На відміну від води лід відбиває сонячну радіацію і дуже мало зволожує атмосферу¹.

Таким чином, Північна півкуля в максимум похолодання за своїми кліматоутворюючими факторами наближалася до гігантської суші, що обумовило сухість перигляціального клімату. Замість вологих і теплих західних повітряних мас з Атлантики, що зараз приносять основну кількість опадів на Європейський материк, дув холодний та сухий північно-східний вітер з льодовикового щита. Зміна повітряної циркуляції над континентом ще більше знизила температуру та вологість клімату. Наприклад, в Поліссі в максимум похолодання річна норма опадів не перевищувала 200—300 мм, а середня температура зими була —30 °С².

Сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість сонячних днів протягом року. Крім того, на відміну від сучасних тундр прильодовикова зона лежала в середніх широтах, в результаті чого сонце над нею стояло досить високо, а світовий день та літній період був значно довший, ніж в сучасному Заполяр'ї. В результаті прильодовикова Європа отримувала дуже багато сонячної енергії, що створювало сприятливі умови для рослинного фотосинтезу³.

Холодні північно-східні вітри, промерзання ґрунтів та сухість клімату стримували розвиток дерев, що були природним конкурентом трав'яної рослинності. Лесовий пил, що приносив вітер з прильодовикової зони, змішувався зі снігом, сприяв його швидкому таянню, підвищував родючість ґрунтів⁴. Так, в прильодовиковій Європі склалися сприятливі умови для буйного розвитку трав, що були чудовим пасовиськом для численних плейстоценових травоядних.

Через сухість клімату трави не перегнивали і не вищолачувалися від осінніх дощів, а взимку під тонким сніжним покривом були легкодоступні для травоядних тварин⁵. З цієї ж причини в перигляціальних степах, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт і озер, а значить і мошок, що дуже заважають випасу тундрових травоядних⁶. Усе це зумовило дуже високу біомасу природного середовища прильодовикової Європи, що була базою розквіту прильодовикового мисливського господарства.

Відомо, що чим більше значення вікритих просторів в ландшафті, тим більша стабільність травоядних. Стадний спосіб життя має ту перевагу перед нестадним, що окремим тваринам не треба слідувати за